

Bedřich Šindelář: *Hon na čarodějnice*. Západní a střední Evropa v 16.—17. století. Nakladatelství Svoboda, Praha 1986, 256 stran.

Na sociologickém pracovišti, které se soustavně zabývá zkoumáním způsobu života zejména se zaměřením na sociologii rodiny, nemůže Šindelářova kniha projít bez povšimnutí. Hony na čarodějnice totiž představují nejen jeden z nejhruznějších dlouhodobých a závrtnou rychlostí se rozšířivších případů sociálně patologického chování ve velkém, ale též brutálně odkrývají něco, co jinak bylo a zůstává v evropském kulturním kontextu spíše skryto: představu o spojení ženy s tajuplné magickými a ponejvíce nebezpečnými silami. Se sublimovanými podobami této prastaré představy se začasté setkáváme i v souvislostech kultivovaných a osvěcené moderních, na hony vzdálených někdejší hrubé pověrečnosti. Je zajímavé, že v magii ženství věřivají nejen muži, ale i ženy. Není proto snadné určit, do jaké míry jde o výsledek přeprojektování mužského strachu z ženství patriarchálně utlačeného, a do jaké míry o obraz, který mají ženy jako oběti patriarchalismu samy o sobě.

Víra ve skrytější než jen přirozenou moc ženského kouzla je prastará a vyskytuje se ve všech kulturách. Jak silná musela být úzkost mužů z této moci, když se do paměti jako zdroj všehellenské identity trvale vepsala válka údajně vedená kvůli jediné krasavici! Z Homéra a z dalších starořeckých líčení nabýváme dojmu, že trójská válka se svými následky truchlivými pro poražené i pro většinu vítězů byla vlastně ničivým ženským dílem, vykonaným prostřednictvím bezúhonných hrdinů. Podobně ve starořeckých tragédiích vidíme ženy nejčastěji jako démonické smělky a žena tu bývá bytostí srozumitelnou a věrohodnou: pouze na okrajích své životní dráhy — jako stařena nebo jako panna. V Goethově *Faustovi* má z pouhé připomínky nositele gynaikokratického řádu hrůzu sám Mefisto (*Faust*, díl II., dějství 1., scéna 5.): svět matek je starší než on i jeho protějšek, nevyčitatelný, nebezpečný, neposlušný. V *Kouzelné flétně* je Královna noci oloupena o dceru i o odvěkou doménu své moci vlastním manželem, který však není představen jako lupič a rušitel pořádku, nýbrž jako zřizovatel pořádku nového a lepšího, slunně osvěceno. Mozartův libretista předvedl i kterak vypadají lidé mužných osvěcstvím neřknuti: roztomile pudová zvířátka Papageno a Papagena, a to devadesát let před Darwinovou teorií o vzniku člověka. Naše současnice Christa Wolfová věnovala román *Kassandra* analýze rozkladu humánní společenské utopie patriarchalismem jakožto žhavě živého problému. Soudobé západoevropské feministky pokládají slovo „čarodějnice“ nikoli za nadávku, nýbrž za čestné oslovení ženy ženou...

Uvedl jsem letmo nahodilé příklady, abych alespoň naznačil, že výkladový vzorec o tajuplném spojení ženy s přírodními silami je mnohem starší než středověk a dodnes neodumřel. V souvislosti s hony na čarodějnice nabyt mimořádně primitivní a agresivní podoby. Stojí za úvahy jak mohlo k takovému vykojení dojít, když celá dlouhá staletí včetně těch nejtemnějších dokázala se při jeho uplatňování obejít bez tak otevřené a masově praktikované brutality. Je nápadné, že upalování čarodějnic začalo na samém konci 15. století v nejlidnatějších a nejpokročilejších krajinách Evropy a že se ve velkém rozvinulo v průběhu století 16. a 17.

Kniha Bedřicha Šindeláře je psána jako historické vyprávění. Nikterak jí to neubírá na odbornosti, je ostatně vybavena aparátem práce vědecké. Čtivé a pestré vyprávění jistě upoutá i širší než odbornou veřejnost, což zejména v našich poměrech je záslužné. Neměli jsme dosud souhrnné vědecké práce o tomto tématu, česká beletristika, film a příležitostná protiklerikální propaganda zprostředkovávaly pouze naivní výklad, spojující hubení čarodějnic se ziskuchtivostí a s náboženským tmářstvím. Bedřich Šindelář popsal dost případů dokládajících potřebu výkladu hlubšího.

V něm, zdá se mi, nejsilnější autora ovlivnily práce německého liberálního historika Josepha Hansena z přelomu 19. a 20. století. Dodnes bývají Hansenovy práce (zejména *Zauberwahn. Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung*. Mnichov—Lipsko 1900) vysoce oceňovány pro věcnou spolehlivost, ale též jako jeden ze vzácných příkladů pramenně založeného kulturně kritického dějepiscství. V ideovém ohledu byl antiklerikální porýnský archívář Hansen dědicem osvěcství. Vytvořil teorii, podle níž křesťanství ve středověku postupně asimilovalo zbytky lidového pohanství, scholastika pak tento základ za dvě staletí (1230—1430) propracovala v systém, na kterém posléze mohla stavět

inkvizice při pronásledování kacířů a čarodějnic. Hansenovo propojení čarodějnictví s pronásledováním kacířů stalo se téměř obecně přijatou tezí. Přece jen však vysvětluje spíše předpoklady honů na čarodějnice než jeho náhlé masové rozšíření. Vždyť bulu *Summis desiderantes affectibus* vydal papež Inocenc VIII. v roce 1484, proslulá *Kladivo na čarodějnice (Malleus maleficarum)* Jakuba Sprengera a Heinricha Institoris vyšlo 1487. Bula zformulovala úkol boje proti čarodějnictví a předsoudila k bezmocnosti jakoukoli opozici včetně vysokých církevních hodnostářů: „To vše nechť se stane bez ohledu na všechna předchozí apoštolská nařízení a ustanovení, která jsou v rozporu s dnešním příkazem (...). Nikomu nebudiž dovoleno toto naše nařízení, toto rozšíření kompetence, toto povolení a příkaz porušovat (...). (...) odstraňujeme veškeré překážky, jež by výkon funkce uvedených inkvizitorů jakkoli zpomalovaly“; je zajímavé, že bula hovoří o čarodějnictví osob obojího pohlaví a vyzývá k potrestání bez ohledu na stav a výtečnost jednotlivců, počítá tedy otevřeně i s případnou čistkou uvnitř kleru. Sprenger a Institoris však již sestavili svou základní příručku s jednoznačným zaměřením na ženy — čarodějnice a tomu také odpovídala následující praxe. Teprve po těchto dokumentech platilo čarodějnictví jednoznačně za zločin (bez ohledu na projevy či následky čarování) a skutečně až na jejich základě byla první velká pronásledování rozpoutána. Sotva tedy mohla stát v příčinném vztahu s bojem proti kacířství, vždyť valdenští byli exkomunikováni již 1184 a masakrování křížovou výpravou 1209–1229. Souvislost s kacířstvími je představitelná snad jako reakce na určitou fázi pronásledování kacířstev, spojenou s dezintegrací kacířských hnutí a hlavně s dezintegrací jejich sociálně utopických nadějí. Brzy také termín kacířství proměnil svůj význam v zápasech mezi reformací a protireformací.

Ještě problematičtější je to s Hansenovou tezí, že pronásledování organizovala inkvizice. Šindelář ji sdílí na str. 22, avšak jinde (str. 17–18) správně upozorňuje, že nejfanatičtější výbuchy protičarodějnické paranoie udály se za oslabení inkvizice v souvislosti s reformací a také na protestantských teritoriích. Hansen zjevně přecenil vnější fakt, že pronásledování bylo církevně v kompetenci inkvizice a že patřilo k povinnostem inkvizitorů. Pronásledování nelze vyložit ani obecněji jako důsledek křesťanského náboženství; nejen pronásledovatelé, ale i pronásledovaní byli křesťany a začasté kleriky (kvalifikace duchovního coby odborníka na styk s nadpřirozenem nepochybně přitahovala pozornost); také odpůrci víry v čarodějnice argumentovali teologicky.

Bedřicha Šindeláře toto rozložení problematiky vedlo k rámcové tezi, že hony na čarodějnice byly účelově zneužívaným divadlem hrůzy, manipulačním využitím strachu uplatňovaným všude tam, kde moc mocných hrozila být vážně nalomena. Vlastně bychom je mohli v naznačeném smyslu pokládat za tíšňový obranný prostředek. Jako marxistický historik vidí Šindelář především krizi feudalismu, je tedy nasnadě identifikovat manipulátory s „ohroženými feudálními špičkami“ (jak čteme na str. 18).

Tento rámeček bylo by třeba přinejmenším diferencovat (jak také autor v líčení jednotlivých případů prakticky činí), avšak ani poté by nebyl postižen jev celý. Pomineme-li určitou fantasknost představy, že by bylo možno tak hluboce manipulovat masami lidí a vzbuzovat v nich podle potřeby pověrečný strach i hrůzu z vnější potlačovatelské krutosti a že by takové spiknutí mohlo nabýt takové rozlohy a historické délky, musíme si položit otázku, zda skutečně právě vysokí feudálové takového manipulativního veřejného divadla měli zapotřebí a k čemu by jim bylo. Jsou ale další a důležitější aspekty celé záležitosti.

Především je třeba docenit historicky subjektivní stránku, bez níž by hony na čarodějnice nebyly možné. A právě ta je dodnes zajímavá a svým významem se neomezuje pouze na látku historickou. Průkopnické práce Foucaultovy (zejména *Histoire de la Folie*, Librairie Plon Paris 1961, *Surveiller et punir*, Gallimard 1975 a *Histoire de la sexualité*, Gallimard I–II 1976–1984) poukázaly objektivně na mechanismy vnější i vnitřní sociální kontroly, upravující styk socializovaného člověka s přírodním základem jeho existence. Zejména v knize *Dozvat a trestat* analyzoval Foucault neznámé nebo opomíjené stránky společenského zkáznění, vymezení zločinu a legitimních potrestání. Jemně vystopoval politicko-mocenský smysl pojednání těla v pravidlech výchovy i výslechu, a to od úrovně pedagogické přes pořádková cvičení až k tortuře. Takové překročení nediferencované představy o úloze násilí v dějinách ukázalo se nečekaně plodné.

Je třeba počítat s čarodějnictvím a jeho pronásledováním jakožto nejkrajnější nábožensky výrazovou formou sociální nespokojenosti, jak upozornil např. Jeffrey Burton Russel (*Witchcraft in the Middle Ages*, Cornell University Press Ithaca a Londýn 1972). Také Russel vykládá pronásledování čarodějnic z výrazných hospodářských a společenských proměn 14.–15. století a konstatuje jeho úzkou souvislost s kacířstvími. Nepovažuje je však za mocenskou manipulaci, nýbrž za důsledek dek rozrušení institucionálního a symbolického systému. Také další autoři rozpracovávají v různých modifikacích tuto tezi. Hugh Trevor-Roper (*Religion, Reformation und sozialer Umbruch*, Berlin 1970) se pokouší vsadit problém přímo do procesu racionalizace společensko-lidského světa, do procesu, v němž se rodil a zrodil kapitalismus. Zvýšený výskyt čarodějnictví a zejména jeho pronásledování pokládá Alan Macfarlane za příznak a přechodný katalyzátor přelomových sociálních změn (*Witchcraft in Tudor and Stuart England*), Routledge and Kegan Paul London 1970). Britský autor se drží svých detailně pramenných analýz čarodějnictví v Essexu za Tudorovců a Stuartovců, nicméně závěr je zajímavý i z obecnějšího hlediska. Nechybějí ani kulturněhistorické studie přičítající čarodějnictví nezvládnutému konfliktu mezi starobylym etickým kodexem zemědělských pospolitostí a individualismem spjatým s hospodářskými změnami v 16.–17. století (např. Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic*, Weidenfeld and Nicolson London 1970).

V jednotlivých partiích Šindelářovy knihy se kromě zmíněného rámce uplatňuje několikéré vysvětlení, která se spíše vzájemně popírají než doplňují. Již jsme viděli, že jednou je pronásledování čarodějnic vykládáno silicí mocí inkvizice, jindy zesláblou mocí inkvizice. Za příčinu procesů je pokládána úzkost feudálních špiček ze ztráty pozic, ale i pragmatické cíle sociálně nízkých osob toužících se obohatit. K příčinám patří náboženské blouznění i bezbožná mravní otrlost atd. atd. Historiografie ovšem není filozofie a polyfunkční jevy a jejich pouze dílčí vysvětlování je pro ni denním chlebem. Proto i Šindelářova kniha je vždy silnější v téžení faktické látky než ve formulování obecné teze.

Pro našeho čtenáře je cenné již spolehlivé vypsání toho, co a jak se v Evropě za honů na čarodějnice událo. Z desíti kapitol je mu věnováno šest. Nejzajímavější zdá se mi kapitola devátá o poměrech u nás, neboť při zpracování slezských a severomoravských událostí mohl autor vycházet z archivních pramenů dosud méně známých nebo neznámých. Avšak i souhrnná vylíčení pronásledování francouzských, britských (severoamerické osady k tomu autor připočítává dle tehdejší suverenity státní), španělských, italských a portugalských, jakož i nizozemských a skandinávských a zvláště pak zevrubnější podání poměrů německých — to vše přináší zajímavý materiál, který by vyžadoval důslednějšího zpracování srovnávacího. Kapitola druhá (Inkvizice a scholastika) vnáší do knihy hansenovské hledisko, třetí kapitola o odpůrcích a stoupencích pronásledování čarodějnic v 16. a 17. století shrnuje vcelku známé věci (což však v publikaci pro širší veřejnost má své místo), kapitola závěrečná stručně shrnuje statečná vystoupení, která mohla skoncovat s „jednou hroznou nepravostí a podlostí“ (str. 219 nn.). Volnější úvahy, s nimiž se místy setkáváme mimo vlastní historická líčení, pokoušejí se o aktualizaci průhledy k dnešku poukazy na stihomanná pronásledování v našem století a upozorňují na přežívání pověr v západoevropských zemích. Jak se u historiků často stává, jsou dílčí aktualizace — nehistorické. Tak například lze si těžko představit, že by oběti moderních pronásledování v dvacátém století alespoň v některých případech samy věřily ve své „čarodějnictví“: musely by totiž také uvěřit v možnost smlouvy s protivníkem pána tohoto světa. V případě předsudků a pověr jde o vsutku skandální případy, v nichž však z někdejší podoby přežily chatrně pouze vnější obrysy (i ty jsou samozřejmě za určitých okolností dostačující k provedení vražd a jiných deliktů), zatímco podstata kolektivního stihomamu ocitla se již dávno ve zcela jiných symbolických souvislostech.

Šindelářův materiál obsahuje problémy, které by bylo zajímavé samostatně tematizovat. Především by bylo žádoucí vyjasnit, nakolik, proč a jak se na čarodějnických hranicích ocitali muži. Byli upalováni jako suverénní čarodějové nebo jako oběti žen (ať již na ženská udání jako např. Urban Grandier nebo svedením ženou-čarodějnicí)? Vyskytly se případy, že by čarodějové prováděli kouzelné praktiky a přijali smlouvu s protivobhem? U žen byly tak časté, že se rýsuje teze o čarodějnictví jako protestní fázi ženské protipatriarchální emancipace. Jaký význam mají v této věci kontexty regionální?

Dále, zdá se mi, bylo by přínosné blíže rozebrat ambivalenci postojů státních a církevních osob a institucí spjatých s počátky absolutního státu. Mohlo by to konkrétněji objasnit procesy sociální dezintegrace a reintegrace na prahu vytváření občanské společnosti shora.

Nadhozené problémy nepokládám za problémy pouze historické. V aktuálním směru mají menší význam moderní paralely pronásledovacích kolektivních stíhání než možnost vhledu do skrytých struktur sociálního chování prostřednictvím patologicky rozevřeného materiálu. Zajímavých otázek naskytá se tu celá řada. Společně, myslím, je jim zaměření na dešifrování sublimačně překrytých intencí dodnes živých výkladových vzorců a na prozkoumání toho, jak a čím se řídí při jejich uplatňování stupeň sublimace či desublimace.

Jaroslav Střítecký